

Міністерство регіонального розвитку і будівництва України
Кременецько-Почаївський
державний історико-архітектурний заповідник

Студії і матеріали з історії Волині

2009

Редактор випуску *Володимир Собчук*

Кременець
2009

Микола Близняк

МІСТО ОСТРОГ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX ст.

Наприкінці XVIII ст., після третього поділу Речі Посполитої, за яким ця держава зникла з карти Європи, Острого опинився в Російській імперії і невдовзі став одним із повітових міст Волинської губернії, у ролі якого залишався аж до революції 1917–1920 рр. Здебільшого повітовими центрами визначали міста більш-менш посередині відповідних адміністративно-територіальних одиниць, але крім розташування цих поселень до уваги брали й чинники соціально-економічного характеру¹. Із джерел описово-статистичного характеру, які проливають світло на стан міста на грані XVIII й XIX ст., найважливішими є «Опис Острозького повіту Волинської губернії» 1798 р.² та «Генеральний опис Волинської губернії», складений, імовірно, у перші роки XIX ст.³ Крім цих двох джерел, у статті використано також деякі документи з Державного архіву Рівненської області.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Острого був невеличким повітовим центром Волинської губернії. Поселення мало кілька специфічних особливостей. Тривалий час місто ділилося на частини, власники яких часто мінялися, аж поки 1802 р. його не об'єднав у своїх руках князь Кароль Яблоновський. Магнат заклав тут при своєму палаці парк, сад та оранжерею з рідкісними рослинами⁴. З початку XIX ст. понад три чверті століття тривали судові суперечки між К. Яблоновським та графом Юзефом-Августом Іллінським з приводу меж між передмістям Бельмаж⁵ та вулицею Татарською і містом Ост-

¹ Карліна О. Чисельність міст і міського населення Волинської губернії наприкінці XVIII – середині XIX ст. // Науковий вісник Волинського університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – 2001. – № 10. – С. 90.

² Фотокопія: Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України), ф. КМФ-11 (Історія міст і сіл України), оп. 2, од. зб. 13.

³ Оригінал: Російський державний архів, ф. «Военно-учетный архив»; фотокопія: Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. І. Франка, відділ рідкісної, рукописної та стародрукованої книги, спр. 1721, IV («Генеральний опис Волинської губернії» (далі – Генеральний опис).

⁴ Манько М. Дев'ятсотлітній Острого: Історико-краєзнавчий нарис. – Острого, 2000. – С. 18.

⁵ У документах XVIII–XIX ст. Бельмаж фігурує як село, передмістя та вулиця. Тепер це вулиця в південно-західній частині міста.

рогом⁶. Усю першу половину XIX ст. ці частини міста залишалися у власності Ю.-А. Іллінського та його нащадків. Жителі Бельмажу й Татарської вулиці за своїми правами й обов'язками відрізнялися від мешканців власне Острога. Обидва передмістя були відгороджені кам'яними стінами, і за в'їзд у місто передміщанам треба було платити певні кошти. Євреї Бельмажу й Татарської вулиці становили окремий кагал⁷. Увесь час належності міста роду Яблоновських позначений судовими тяганинами, які стосувалися здебільшого землеволодіння⁸.

На кінець XVIII ст. в Острозі було 53 муровані і 713 дерев'яних будинків⁹. Як бачимо, муровані споруди були в цей час у тихому провінційному місті великою рідкістю. Дерев'яна забудова часто ставала здобиччю пожеж. Значної шкоди завдали пожежі 1794, 1809 й 1821 рр.¹⁰

Острозький повіт був найменшим у Волинській губернії. Зокрема за площею, яка становили 220 625 десятин, він поступався аналогічній окрузі з центром в Овручі в чотири рази. Натомість тут була найбільша в губернії густота населення – на одну особу наприкінці XVIII ст. припадало всього лиш 2,68 десятини¹¹.

В Острозі зосереджувалася адміністративна, судова, військова та релігійна влада. Як відзначав свого часу І. Гуржій, з часом подібні адміністративні центри перетворювалися в промислові й торгові центри¹². Промисловість розвивалася тут слабо, значна частина населення займалася сільським господарством. У пошуках засобів до існування міщани брали в оренду земельні ділянки, за які платили чинш, а щоб не потрапити в стан селян, змушені були поєднувати заняття сільським господарством із ремеслом¹³. Станом на 1798 р. в Острозі працювали 76 чоботарів, 47 шевців, 28 пекарів, 14 гончарів, 12 теслярів, 9 шмулярів (займалися виготовленням шнурків), 9 ковалів, 6 художників золотих справ майстрів, 5 олов'яників, 5 столярів, 5 друкарів, 4 сидельники, 2 мідники, 2 гребінники, 2 ткачі, 2 «ружесенных» майстри, слюсар, суконник, палатник і свічник¹⁴. Як бачимо, найпоширенішими були професії

⁶ Див.: Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. 22 (Острозький повітовий суд), оп. 4, од. зб. 48 (Справа про рішення Острозького підкоморського суду з описом кордонів м. Острога); од. зб. 69 (Справа про суперечку поміщиків графа Іллінського і князя Яблоновського про кордони між м. Острогом і містечком Межирічем. 1876–1878 рр.) та ін.

⁷ ДАРО, ф. 22, оп. 4, од. зб. 48, арк. 33 зв.–34.

⁸ Там само, од. зб. 49 (Справа про земельну суперечку між власниками м. Острога князями Яблоновськими і Острозькою Параскево-П'ятницькою церквою. 1826–1859 рр.).

⁹ ЦДІАК України, ф. КМФ-11, оп. 2, од. зб. 13, арк. 3.

¹⁰ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historii Wołynia. – Kraków; Warszawa, 1913. – S. 89; Ostrog // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych Krajów Słowiańskich. – Warszawa, 1886. – T. 8. – S. 687.

¹¹ Карліна О. Чисельність міст і міського населення Волинської губернії... – С. 91.

¹² Гуржій І. О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Український історичний журнал. – 1959. – № 5. – С. 36.

¹³ Баранович А. И. Правобережная Украина // Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия во второй половине XVIII в. – М., 1956. – С. 594.

¹⁴ ЦДІАК України, ф. КМФ-11, оп. 2, од. зб. 13, арк. 3.

чоботаря й шевця. Потреби цих ремісників у сировині забезпечувалися місцевим виробництвом. Виготовлення шкіри та виробів із неї займало в місті одне з чільних місць ще з епохи князів Острозьких.

Частина мешканців міста була зайнята у сфері торгівлі, предметами якої, за даними джерел, були шовкові, бавовняні та інші тканини. Євреї займалися здебільшого продажем спиртних напоїв, перевозом, утримували постійні двори¹⁵. Ярмарки наприкінці XVIII ст. збиралися в Острозі п'ять раз на рік: у середу четвертого тижня великого посту, 9 травня, 2 липня, 1 жовтня й 6 листопада. У сусідніх містах і містечках, куди острожани їздили зі своїми товарами, ярмарки тривали теж по одному дню. Найголовнішими товарами були зерно, птиця, велика рогата худоба, коні. Ординарні торги або базари в місті проходили два рази на тиждень – у неділю і в п'ятницю. Тут активну участь брали мешканці найближчих сіл, які продавали в основному зерно та деякі інші продукти сільськогосподарського виробництва¹⁶. Загалом товарообмін між містом і селом, за спостереженнями О. Барановича, падав. Купівельна спроможність селян була надзвичайно низькою. Міські промислові вироби були їм недоступні, потрібні в господарстві речі вони виготовляли силами сім'ї або замовляли в сільських ремісників¹⁷. У результаті програвали і місто, і село. На покупців із вищих верств місцевому реміснику не доводилося розраховувати, оскільки ті купували собі промислові вироби за кордоном і провозили потім їх без мита додому¹⁸. Уряд Речі Посполитої сприяв такому ввозу товарів із Західної Європи, а в перші роки перебування Волині в Російській імперії кардинальних змін тут не відбулося.

Загальна кількість населення Острога на кінець XVIII ст. становила 4 098 мешканців (1 926 чоловіків і 2 172 жінки)¹⁹. Наприкінці XVIII і в першій половині XIX ст. в житті міста відбувалися важливі зміни соціально-економічного характеру, зумовлені розкладом кріпосницьких порядків і поширенням ринкових відносин. У цей час спостерігається зміцнення економіки і зростання чисельності населення. За «Описом міста Острога» 1845 р., тут проживало 9 415 мешканців²⁰. Тобто за 48 років населення міста зросло в 2,3 рази. Схожа картина спостерігалася в цей час і в інших повітових центрах України. За підрахунками І. Гуржія, з кінця XVIII до 50-х років XIX ст. чисельність жителів у багатьох містах України зросла в 3–5 і навіть більше разів²¹. Отже, за темпами приросту кількості мешканців Острог можна віднести до середніх містечок Волині.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Баранович А. И. Правобережная Украина... – С. 593.

¹⁸ Баранович А. Упадок города Речи Посполитой (Староконстантинов в XVIII столетии) // Вопросы истории. – 1947. – № 8. – С. 35.

¹⁹ ЦДАК, ф. КМФ-11, оп. 2, од. зб. 13, арк. 3. Див. також: Карліна О. Чисельність міст і міського населення Волинської губернії...

²⁰ Ковальський М. Етюди з історії Острога: Нариси. – Острог, 1998. – С. 145.

²¹ Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954. – С. 43.

1798 р. в Острозі проживало 26 осіб католицького та 91 особа (65 чоловіків і 26 жінок) православного духовенства²². Значна чисельна перевага православного кліру зумовлена тим, що в перші роки перебування міста в Російській імперії українське населення масово перейшло з унії, примусово насадженої в попередні століття, у православ'я²³. Аналогічна ситуація була тоді на всій Правобережній Україні: як відзначає А. Зінченко, 1795 р. «перейшли у православ'я 2 328 церков без будь-яких заворушень соціального характеру, чого так страшився урядовий Петербург. Цей перехід завершився в 1797 р. утвердженням на Київщині, Поділлі й Волині державного православ'я»²⁴.

З перетворенням міста в один з адміністративних центрів Російської імперії релігійне життя православних тут трохи пожвавилось. 1795 р. на Волині з'явився перший православний єпископ (Варлаам Шишацький), який титулувався житомирським, але кафедру мав в Острозі, а при архієреєві почала діяти духовна консисторія. 14 травня 1796 р. в Острозькому Преображенському монастирі, який зайняв споруди колишнього єзуїтського колегіуму, відкрили Волинську духовну семінарію²⁵. 1821 р. чергова пожежа завдала монастирю великої шкоди, тому 1825 р. церковні інституції перенесли в розташоване в Острозькому повіті містечко Аннополь²⁶.

Частина населення Острога становила шляхта (92 особи чоловічої і 78 осіб жіночої статі)²⁷, але детальнішої інформації про цю верству в нашому розпорядженні немає, можемо лише припустити, що, скоріше за все, у переважній більшості вона була польською.

Провідні позиції в житті міста посідали євреї. Укладачі опису Волинської губернії відзначають, зокрема, що «міщанства численну і діяльну частину становлять тут жида, які своєю жвавистю присвоїли собі всі майже промисли, торгівлю [...] щотижневі торги і повсюдні ярмарки без їх присутності нічого не означають [...] корчми, винокурні, пивоварні, питейні дома – скрізь жида»²⁸. Міщани єврейської національності переважали також кількісно (911 чоловіків і 1 245 жінок)²⁹. Єврейські громади займали провідне місце серед населення не тільки в Острозі (тутешній громаді, одній із найдавніших на Волині, належало також одне з провідних місць у духовно-культурному житті), але й у повіті – в Аннополі, Ляхівцях (тепер Білогір'я, районний центр Хмельницької області), Гощі, Куневі, Межирічі, Килікієві³⁰. Серед острозьких євреїв було 10 купців першої і 36 третьої гільдії. За грамотою Катерини II

²² Генеральний опис, арк. 3.

²³ Манько М. Дев'ятсотлітній Острог... – С. 20.

²⁴ Зінченко А. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX століття. – К., 1994. – С. 45.

²⁵ <http://www.orthvoldiocese.lutsk.ua/volua/hist>

²⁶ Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1889. – Т. 2: Уезды Ровенский, Острожский, Дубенский. – С. 656.

²⁷ ЦДІАК України, ф. КМФ-11, оп. 2, од. зб. 13, арк. 4.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

³⁰ Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. – Спб., 1912. – Т. 12. – С. 153.

1785 р. містам купці першої гільдії могли мати фабрики, заводи та морські судна, другої – фабрики й заводи, третьої – стани (промислові заклади ремісничого типу), невеличкі річкові судна, трактири, харчевні, постоялі двори. 1803 р. спалахну конфлікт між К. Яблоновським та євреями Острога на чолі з Борухом Лемеліовичем. Князь вирішив позбавити останніх усіх прав і покріпачити. У місті почався переполох, справа дійшла до Волинського суду, потім із чималими труднощами подали на його рішення апеляцію. Урешті-решт на початку 1807 р. сенат виніс остаточний вирок. Учасникам заворушення наказали залишити місто. Організаторам непокори за розпорядженням князя Яблоновського вчинили погром. Фактично євреїв, які були задіяні в непокорі, вигнали з міста³¹.

Варто відзначити, що з євреями Острога пов'язане тутешнє книгодрукування. За спостереженням Я. Ісаєвича, наприкінці XVII та XVIII ст. освітній рівень міщан знизився, унаслідок чого «книжками цікавилось обмежене коло мешканців міст, серед покупців друкованих видань зростає значення монастирів та шляхти»³². Усупереч цьому, з 1798 р. в Острозі діяло одне з невеликих видавничих підприємств, яке працювало тут аж до 1851 р.³³

Опис 1798 р. не фіксує в Острозі державних, старостинських та духовних підданих. Серед панських підданих 132 душі чоловічої 138 – жіночої статі. Вільних і циган нараховувалося відповідно 160 і 142 особи³⁴. У перші роки XIX ст. унаслідок зростання впливу православної церкви, склад кріпаків, очевидно, змінився. З 915 ревільських душ у церковних маєтках Острозького повіту³⁵ певна частина могла припадати, звичайно, і на повітовий центр.

В Острозі, як і в інших містах Волині, найчисленнішою була третя гільдія купців. Купці першої гільдії збували свої товари переважно в Австрії. Для цього у Волинській губернії були створені три державні митниці – у містечках Волочиськ, Радивилів та Устилуґ. Предметом іноземних торговельних операцій ставали коні, велика рогата худоба, зерно, «гаряче вино» і шкіра. Причому товари цього асортименту фігурують і в зовнішній, й у внутрішній торгівлі³⁶. Найпривабливішими для острожан були бердичівські ярмарки («ярмонки»)³⁷, зокрема Онуфрїївський, який, до речі, мав усеросійське значення. Як відзначав І. Гуржій, ярмарки Волинської губернії мали селянський

³¹ Іващенко О. М., Поліщук Ю. М. Євреї Волині: кінець XVIII – початок XX століття. – Житомир, 1998. – С. 16–17.

³² Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – С. 365.

³³ Там само. – С. 295. У літературі побутує думка, що ця друкарня існувала від початку XVII ст., а 1832 р. через публікацію маніфесту польських повстанців її закрили [Андрухов П. Волинська земля (Ровенщина) з глибини століть до сьогодення (мала хронологічна таблиця). – Ровно, 1991. – С. 25]. Питання потребує пошуків документальних підтверджень та друків. Думка про одночасне існування двох видавничих підприємств виглядає дуже сумнівною, адже на кінець XVIII ст., як відзначено вище, у місті працювало всього лиш п'ять друкарів.

³⁴ ЦДІАК України, ф. КМФ-11, оп. 2, од. зб. 13, арк. 4.

³⁵ Зінченко А. Церковне землеволодіння... – С. 178.

³⁶ ЦДІАК України, ф. КМФ-11, оп. 2, од. зб. 13, арк. 4.

³⁷ Там само.

характер і незначний товарообіг³⁸. На зламі XVIII й XIX ст. пожвавлюється торгівля хлібом, зумовлена збільшенням попиту місцевого населення та потребами експорту. У зв'язку з цим створюються пункти торгівлі цим товаром. Найголовнішими з них були Ковель, Ратне, Острог³⁹. Функціонування в місті цього пункту забезпечували кілька скупників, які використовували різницю цін у різні пори року на дрібних місцевих ринках Острозького та сусідніх повітів. Цих скупників слід розуміти як нову соціальну групу, що виступала посередником між виробниками і споживачами. З міста скупники збували хліб сотнями четвертей оптовим торговцям і підрядчикам. Послугами скупників широко користувалися не тільки виробники сільськогосподарської продукції, а й так звані партачі (позацехові ремісники) Острога та інших міст⁴⁰. Щодо національної і конфесійної приналежності торговців варто погодитися із спостереженням О. Барановича, за яким «у XVIII ст. міщан-християн торговців не видно, вони залишили свою професію»⁴¹. Станом на 1803 р. серед купців Острога було 4 християн і 45 євреїв⁴².

На кінець XVIII ст. в Острозі було кілька релігійних осередків. Найголовніший із них – Преображенський монастир, при якому діяла згадана вище семінарія; функціонували також Успенська, Воскресенська, Миколаївська й П'ятницька церкви. Католикам належали монастир кармелітів в ім'я Покрови Богородиці, у двоповерховому чернечому корпусі якого розміщувалися всі повітові установи⁴³, та парафіяльний костел в ім'я Розп'яття Господнього.

Одним із показників економічного стану Острога була наявність у ньому 54 мурованих і 93 дерев'яних крамниць, які знаходилися на ринку в центрі міста⁴⁴. Опис 1798 р. фіксує привілейовану аптеку, сім мурованих і чотири дерев'яні єврейські школи або молитовні будинки. Активно працювали два шкіряні заводи, які повністю забезпечували потреби місцевих ремісників у сировині. Розвивалося винокуріння: функціонувало 39 винокурень, на яких було 55 котлів; острожани виготовляли горілчані напої першої і шостої проб⁴⁵. Винокурна промисловість набула значного поширення ще у XVIII ст., оскільки в умовах низьких цін на хліб горілка давала в 2–3 і навіть в 4 рази більший дохід, ніж хліб⁴⁶. На передмісті Бельмаж знаходилися мурована пивоварня, панський фільварок із комплексом господарських споруд, корчма та дерев'яний заїжджий двір під гонтовим дахом⁴⁷.

³⁸ Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи... – С. 236.

³⁹ Там само. – С. 240.

⁴⁰ Виникнення фабричних господарств у першій половині XIX століття

// <http://www.repetitor.ua/essays/essay>.

⁴¹ Баранович А. Упадок города Речи Посполитой... – С. 36.

⁴² Еврейская энциклопедия... – Т. 12. – С. 153.

⁴³ ЦДІАК України, ф. КМФ-11, оп. 2, од. зб. 13, арк. 3.

⁴⁴ Там само. Детальніше про це див.: Близняк М. Торгові лавки Острога кінця XVIII – середини XIX ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки. – Острог, 2008. – Вип. 8: На пошану проф. В. В. Трофимовича. – С. 68–83.

⁴⁵ ЦДІАК України, ф. КМФ-11, оп. 2, од. зб. 13, арк. 3.

⁴⁶ Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи... – С. 174.

⁴⁷ ДАРО, ф. 22, оп. 4, од. зб. 48, арк. 32 зв.

У місті було п'ять млинів. Чотири з них знаходилися на річці Вілії, а п'ятий – на її притоці Грабарці⁴⁸. Князь Яблонівський заставляв євреїв купувати борошно лише з його млинів, завіз його до міста з інших населених пунктів суворо заборонявся.

Хоча на фоні інших адміністративних центрів Волині місто Острог займав малопомітне місце, воно забезпечувало функції економічного, політичного, релігійного, культурного та освітнього центру повіту.

⁴⁸ ЦДІАК України, ф. КМФ-11, оп. 2, од. зб. 13, арк. 3.